

Inhoud

1	Inleiding	9
	<i>Arjan Dieleman en Ruud Klarus</i>	
2	De schoolklas in (micro)sociologisch perspectief	25
	<i>Arjan Dieleman</i>	
	Inleiding	25
2.1	De schoolklas	26
2.2	Variaties in het curriculum	28
2.3	Conflicterende perspectieven en belangen	30
2.4	Antischoolculturen	32
2.5	Straatculturen in het onderwijs	32
2.6	Het verborgen leerplan	34
2.7	De verschillende sociologische invalshoeken gecombineerd	37
2.8	Slot	39
	Literatuur	40
3	Kiezen of gekozen worden?	43
	<i>Frans Meijers en Marinka Kuijpers</i>	
	Inleiding	43
3.1	Noodzaak tot zelfsturing	45
3.2	Loopbaanleren in het onderwijs: vooral informatie geven	47
3.3	Wat is een krachtige loopbaanleeromgeving?	51
3.4	Integrale loopbaanbegeleiding of panopticum?	53
	Literatuur	58

4	Tussen school en gezin	61
	<i>Ger Tillemans</i>	
	Inleiding	61
4.1	Nieuwe leerlingen ...	61
4.2	Nieuwe generaties	63
4.3	De autonome jeugdcultuur	69
4.4	Nieuwe ontwikkelingen?	78
	Literatuur	81
5	Studiesucces van allochtone leerlingen en studenten	85
	<i>Sabine Severiens, Rick Wolff en Daniëlle Verstegen</i>	
	Inleiding	85
5.1	Diversiteit in het onderwijs	86
5.2	De rol van het onderwijs in studiesucces	87
5.3	Sociale en academische integratie	88
5.4	Netwerken en studiesucces	90
5.5	Sociale reproductiefunctie van het onderwijs	94
5.6	Kunnen we verschillen verkleinen?	98
	Literatuur	101
6	Beroepsonderwijs tussen ontplooiing en arbeidsmarkt	105
	<i>Ruud Klarus en Jeroen Onstenk</i>	
	Inleiding	105
6.1	Het beroepsonderwijs: omvangrijk en veelvormig	106
6.2	Waarom ziet het beroepsonderwijs eruit zoals het eruitziet?	108
6.3	Balanceren op een bewegende arbeidsmarkt	110
6.4	Beroepsonderwijs en gelijke kansen	112
6.5	Beroepsonderwijs in de keuzesamenleving	113
6.6	Doorstroom en uitval in de beroepsonderwijskolom	116
6.7	Aansluiting onderwijs en arbeid	117
6.8	Aansluiten via de vormgeving van het onderwijs?	121
	Literatuur	124

7	'Het beroep van de leraar'	127
	<i>Marc Vermeulen en Rob Vink</i>	
	Inleiding	127
7.1	Maatschappelijke positie en status	127
7.2	Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt	132
7.3	Loopbanen van leraren	136
7.4	Opleiding van leraren	137
7.5	Beroepsvereniging	141
7.6	Beloning: ongelijke monniken, ongelijke kappen	143
7.7	De positie van de leraar in de arbeidsorganisatie	146
7.8	Slot: de nieuwe leraar	148
	Literatuur	150
8	Sociale ongelijkheid in het onderwijs	153
	<i>Jaap Dronkers</i>	
	Inleiding	153
8.1	Processen die bijdragen aan onderwijsongelijkheid	155
8.2	Bekwaamheid	155
8.3	Ouderlijk milieu en andere sociale breuklijnen	158
8.4	Segregatie tussen scholen en buurten	160
8.5	Onderwijscondities	164
8.6	Openlijke en verborgen differentiatie	167
	Literatuur	173
	Personalia	175

1 Inleiding

Arjan Dieleman en Ruud Klarus

De maatschappij is in beweging. Dat is geen verrassende vaststelling, immers een maatschappij is altijd in beweging. Maar het algemeen gevoelen is dat in het huidige tijdsgewricht de veranderingen dieper ingrijpen dan in het nabije verleden. Dat geldt zeer zeker ook voor het onderwijs, want de laatste decennia staan in het teken van vele vernieuwingen. Het onderwijs is wel op een heel bijzondere en indringende manier bezig te veranderen. Het leverde en levert in ieder geval heftige maatschappelijke debatten op.

De interessante vraag is wat en hoe deze veranderingen in maatschappij en onderwijs met elkaar te maken hebben. Juist dit aandachtsveld is het kennisgebied bij uitstek van de onderwijssociologie. Deze deeldiscipline van de sociologie stelt zich met name de vraag hoe maatschappelijke veranderingen doorwerken in het onderwijs en hoe dit op zijn beurt ‘terugwerkt’ op de maatschappij.

Als de maatschappij verandert, laat dit de sociologie niet onberoerd. De sociologie staat niet buiten de maatschappij, maar maakt er zelf deel van uit. Het is een wetenschap die probeert de maatschappelijke werkelijkheid te ordenen en daarin samenhangen te vinden, zodat die werkelijkheid begrijpelijker en overzichtelijker wordt. Daartoe ontwikkelt de sociologie begrippen, noties en theorieën die inzichten opleveren omtrent de werking van sociale systemen en instituties; daarmee wordt bedoeld: gestandaardiseerde patronen van denken en doen. Dat intellectuele gereedschap geeft de werkers in de instituties de gelegenheid om vanuit een ander dan hun dagelijkse perspectief hun praktijken te overzien en te overdenken.

Maar als de maatschappelijke werkelijkheid fundamenteel verandert, komen ook de sociologische begrippen die voor de analyse ervan worden gebruikt, op losse schroeven te staan. Het wordt voor sociologen steeds moeilijker om met het bestaande begrippenarsenaal overzicht en inzicht te blijven bieden. De sociologie heeft nieuwe noties en inzichten nodig, die recht doen aan die nieuwe maatschappelijk werkelijkheid.

Volgens belangrijke sociologen als Giddens, Beck en Lash zijn we van een eerste fase van modernisering in een tweede fase beland. De sociologen zijn met elkaar in discussie over wat de verschillen zijn. Tot de eerste fase van modernisering worden meestal industrialisering, bureaucratisering, de ontwikkeling van transportsystemen, groei van de verzorgingsstaat, sociale klasvorming en de daarbij behorende maatschappelijke conflicten, en expansie van het onderwijs gerekend. De industriële maatschappij kende voorts een voortschrijdende technologisering die vooral voortkwam uit elektrificering. Kortom, de eerste modernisering betekende vooral differentiatie van de maatschappelijke werkelijkheid in verschillende sociale systemen met elk eigen functies en wetmatigheden binnen de eenheid van de nationale staat. De aandacht van de sociologie was hiermee in overeenstemming. Die ging vooral uit naar functionele differentiatie, naar onderscheiden levenssferen en hun bijbehorende rationaliteiten, naar systeemdenken en orde. Dat heeft redelijk geordende inzichten in het functioneren van de maatschappij opgeleverd.

De transparantie is in de tweede huidige fase van moderniteit verdwenen en heeft plaatsgemaakt voor ondoorzichtige complexiteit. De maatschappij heeft zich ontwikkeld van een industriële samenleving naar een dienstmaatschappij, waarbij marktwerking doordringt tot in alle poriën van het maatschappelijk leven. De veranderingen gaan gepaard met een informatie- en communicatietechnologisering. Kennis en cultuur worden belangrijke bestanddelen van de economie. Dat alles heeft gevolgen voor de positie van de leden van de maatschappij en de eisen die aan hen gesteld worden, en dus ook voor het onderwijs dat hen hierop moet voorbereiden. Van mensen wordt meer eigen initiatief, autonomie, zelfsturing en verantwoordelijkheid verwacht op alle levensgebieden, terwijl gestandaardiseerde handelingspatronen in levensloop en beroep verminderen.

Lash (1999) heeft de belangrijkste nieuwe sociologische thematieken die kenmerkend zijn voor de tweede moderniteit op een rij gezet: communicatie, reflectie, intersubjectiviteit, werkelijkheidsconstructie en zingeving. Dit zijn ook in de onderwijssociologie onderwerpen die aan belang winnen. Dat betekent evenwel niet dat de oude thema's onbelangrijk zijn geworden. Het thema van de onderwijsongelijkheid bijvoorbeeld doet er ook onder de nieuwe maatschappelijke verhoudingen nog steeds toe, ook al is het karakter ervan misschien veranderd.

Sinds een kwart eeuw is de onderwijssociologie een belangrijke zelfstandige deeldiscipline met eigen tradities van theorievorming en onderzoek. Zij levert een eigen bijdrage aan kennis over welke factoren van invloed zijn op de dagelijkse onderwijsprocessen. Het hoofdthema was lange tijd onmiskenbaar het

benoemen van de oorzaken en achtergronden van de onderwijsongelijkheid en hoe die ongelijkheid kon worden bestreden. Maar de onderwijssociologie omvat meer dan dat en dat ‘meer’ neemt in het licht van nieuwe onderwijsvraagstukken alleen maar toe. De maatschappelijke veranderingen dringen ook door in het onderwijs en geven aanleiding tot nieuwe thema’s van sociologische reflectie en onderzoek.

De onderwijssociologie draagt in toenemende mate bij aan inzichten in welke kenmerken scholen effectief maken, wat passende organisatievormen zijn bij de verzelfstandiging van de school, wat multiculturaliteit voor het onderwijs betekent, in welke nieuwe functies de school moet voorzien, en aan inzichten in de dagelijkse interactie- en communicatieprocessen in de klas.

Dit boek wil aan de hand van nieuwe en oude thema’s duidelijk maken wat onderwijssociologische inzichten te bieden hebben. Daarbij gaat het niet alleen om de resultaten van theorievorming en onderzoek, maar ook om de sociologische manier van beschouwen en analyseren. De centrale vraag is waarmee je vanuit de sociologie bezien rekening moet houden als je goed onderwijs wilt maken. De Amerikaanse socioloog Wright Mills heeft ooit een lans gebroken voor wat hij de sociologische verbeeldingskracht noemt. Hij doelt daarmee op een wijze van denken en redeneren die specifiek zou moeten zijn voor de sociologische aanpak. Met behulp van eigen noties en begrippen probeert de socioloog door te dringen in de sociale verschijnselen en zo tot bruikbare inzichten te komen. Dat vereist durf en creativiteit, want vaak komt dit neer op een tegendraads denken dat ingaat tegen gemakkelijke en ongefundeerde veronderstellingen en opvattingen die in de maatschappij leven.

In deze inleiding besteden we summier aandacht aan de gereedschapskist van de sociologie. Welke centrale begrippen, noties, redeneerwijzen en onderzoeksmethoden zijn de werktuigen van de (onderwijs)socioloog?

Sociologie te midden van de andere sociale wetenschappen

Binnen de sociale wetenschappen heeft elke discipline min of meer een eigen invalshoek. De manieren waarop verschijnselen voor onderzoek worden geselecteerd, benaderd, benoemd en onderzocht, behoren tot wat het formele object van de discipline wordt genoemd. Zo behoren psychologie, sociologie, antropologie en pedagogie allemaal tot de sociale wetenschappen en houden ze zich met dezelfde sociale werkelijkheid bezig, namelijk het functioneren van mensen, maar ze doen dat op verschillende manieren en vanuit verschillende perspectieven.

Sociologen houden zich in het algemeen bezig met samenlevingsvraagstukken, dat wil zeggen met de wijze waarop mensen in een sociaal verband zijn

opgenomen en welke gevolgen dat heeft en welke problemen dat veroorzaakt. Dat kan betrekking hebben op de hele maatschappij, maar ook op kleinere organisaties en groepen. Twee onderwerpen hebben van oudsher vooral de belangstelling van sociologen gewekt: sociale ongelijkheid en sociale cohesie. De laatste decennia zien we echter dat ook identiteitsvragen steeds vaker deel gaan uitmaken van het sociologische aandachtsgebied.

Bij sociale ongelijkheid gaat het om de vraag hoe schaarse, algemeen gewilde goederen en diensten en voorrechten in de samenleving verdeeld zijn, hoe deze verschillen worden gelegitimeerd en geaccepteerd en welke gevolgen dat heeft voor de onderlinge verhoudingen tussen groepen mensen.

Sociale cohesie verwijst naar de vraag op basis waarvan een samenleving of een sociaal verband bijeen wordt gehouden, hoe de onderlinge betrekkingen daarbinnen tussen groepen en personen zijn geregeld, welke rollen, voorschriften, waarden en normen het onderlinge verkeer reguleren, welke mechanismen ervoor zorgen dat mensen zich hieraan al dan niet houden en hoe de controle op overschrijdingen en overtredingen van regels in zijn werk gaat.

Identiteitskwesities spelen in de huidige moderne samenlevingen een steeds grotere rol. De sociale ongelijkheid bestond vroeger vooral uit welvaartsverschillen tussen de diverse maatschappelijke groepen, maar tegenwoordig telt evenzeer de sociale erkenning die een groep al dan niet krijgt en de wijze waarop die groep door andere sociale groepen tegemoet wordt getreden. Daarbij gaat het om de vraag hoe de (symbolische) verhoudingen tussen groepen en personen functioneren en doorwerken in het groepsbesef en het zelfbeeld en welke gevolgen dat heeft voor hun handelen.

12

De deeldiscipline onderwijssociologie

Sociologie van het onderwijs oftewel onderwijssociologie is een deelterrain en toepassingsgebied van de sociologie waarin de institutie onderwijs centraal staat en wordt gezien als een belangrijke schakel in het maatschappelijk leven. Dit is belangrijk voor het individu voor wie het onderwijs vaak in verregaande mate lijkt te beslissen over wie hij later zal worden. Belangrijk ook voor de samenleving als een instrument van cultuuroverdracht en integratie of juist van maatschappelijke ontwikkeling en verandering. In de onderwijssociologie bestudeert men de verschillende maatschappelijke invloeden op het onderwijs, de rol die het onderwijs speelt voor andere sectoren in de samenleving en niet in de laatste plaats de processen in het onderwijs zelf.

Daarin onderscheidt de onderwijssociologie zich van andere sociaalwetenschappelijke disciplines die zich met het onderwijs bezighouden, bijvoorbeeld de psychologie en de pedagogiek. De laatste zijn meer op het individuele functioneren van leraar en leerling gericht; de onderwijssociologie legt het accent

meer op sociale structuren en het sociale handelen van mensen en groepen daarbinnen.

Als we de drie centrale sociologische thema's van het begin toespitsen op het onderwijs, gaat het om de volgende hoofdvragen:

- Wie krijgt toegang tot welke opleiding en waarom? Welke invloeden en mechanismen zorgen ervoor dat jongeren zich verschillend verdelen over de diverse onderwijsroutes? Wat zijn de gevolgen daarvan voor de levenskansen van jongeren? Welke verschillen doen zich voor en hoe reageren groepen en personen hierop?
- Wat onderscheidt het onderwijs van andere sectoren in de maatschappij? Wat maakt dat een school een eigen sociaal verband is dat beantwoordt aan de maatschappelijke verwachtingen en dat leraren en leerlingen zes uur per dag bezighoudt? Hoe zijn de betrekkingen in een school tussen leraren en leerlingen, tussen leraren onderling en tussen leerlingen onderling geregeld?
- Op welke manier beleven leraren en leerlingen hun aanwezigheid in de school? Hoe komen de verschillende identiteiten tot stand? Op welke manier spelen deze in de interacties een rol en hoe werken ze op elkaar in?

Om deze vragen te beantwoorden heeft de sociologie in de loop van haar geschiedenis een arsenaal aan theorieën, begrippen en noties ontwikkeld. Ze zijn karakteristiek voor de sociologie als wetenschappelijke discipline en te beschouwen als een kist vol gereedschappen waarmee het mes in de sociale werkelijkheid kan worden gezet en deze werkelijkheid kan worden ontleed. We laten een aantal van de belangrijkste begrippen de revue passeren omdat ze expliciet of impliciet in de hoofdstukken terugkeren of op de achtergrond meespelen.

Onderscheid tussen structuur en cultuur

Het eerste wat van belang is, is het onderscheid tussen de begrippen structuur en cultuur. Structuur verwijst in de sociologie naar de ordening van sociale posities en de objectieve processen en mechanismen waarmee de leden van een groep of van een samenleving geïntegreerd worden in een sociaal systeem. Bij dit laatste valt te denken aan sociale instituties zoals de wet, de taal, de economie en ook het onderwijs. Daartegenover staat cultuur voor het doen en laten, de opvattingen, gevoelens en belevingen en verwachtingen van mensen en groepen. Cultuur moet niet worden verward met de dagelijkse betekenis van verheven kunsten of van goede manieren en smaak. Cultuur omvat in de

sociologie de waarden die leden van een groep samen delen, de normen die zij erop nahouden en de (symbolische) betekenissen van de goederen waarmee ze zich omringen, zoals kleding, huisraad, muziek en dergelijke.

De socioloog is bij uitstek geïnteresseerd in het verband tussen structuur en cultuur, tussen objectieve positie en subjectieve beleving, tussen institutie en handeling, tussen continuïteit en verandering. Vaak keert deze interesse terug in de vragen naar de maatschappelijke voorwaarden waaronder sociale verschijnselen zich voordoen en hoe deze invloed uitoefenen op de aard en het verloop van de gebeurtenissen die worden onderzocht.

Tussen structuur en cultuur bestaat altijd een zekere spanning. Daarbij draait het om de vraag hoeveel handelingsvrijheid en ook hoeveel veranderingsmogelijkheden individuen of groepen hebben ten opzichte van de bestaande maatschappelijke structuren en instituties. Alle belangrijke sociologen hebben zich wel over deze vragen gebogen. De meesten zijn het erover eens dat individuen noch marionetten van structuren zijn, noch volledig autonoom in hun handelen zijn. Maar hoe de wisselwerking tussen determinatie en vrijheid verloopt, daarover lopen de sociologische theorieën en opvattingen behoorlijk uiteen. Er is het voortdurende dilemma van handeling versus structuur.

Het begrip sociale rol

14

Nauw gekoppeld aan de begrippen structuur en cultuur is het begrip sociale rol, eveneens een centraal begrip in de sociologie. Mensen nemen in een structuur een bepaalde positie in en hun handelen wordt sterk gestuurd door de verwachtingen die anderen bij zo'n positie hebben. Een voorbeeld: een lerares wordt los van haar gevoelens en opvattingen geacht een aantal handelingen te verrichten die behoren bij een opgedragen taak. Doet zij dat niet of anders dan voorgeschreven, dan overtreedt ze een norm en volgt meestal een sanctie. Rollen kunnen meer en minder strikt zijn. Zijn ze precies omschreven, dan hoort daarbij een stelsel van plichten en rechten; zijn de rollen vaag en onbepaald, dan is er meestal sprake van onduidelijke normen en rekbare regels.

Individen maken deel uit van verschillende sociale groepen en nemen daarom verschillende sociale posities tegelijkertijd in. De lerares uit ons voorbeeld kan ook nog echtgenote, moeder en vrijwilligster zijn. Bij al deze rollen horen andere normen en verwachtingen. Individen vervullen dus meestal een waaier aan rollen. Ze kunnen met elkaar in conflict komen als ze tegenstrijdige eisen bevatten. De rol van werkende vrouw kan bijvoorbeeld botsen met die van moeder en echtgenote.

Sociologen zijn tegenwoordig behoorlijk kritisch over het begrip rol. Er kleeft te veel een associatie aan van passieve acceptatie en van onderwerping aan voorschriften. Het traditionele begrip van rol laat weinig ruimte open voor eigen

interpretatie en initiatief. Maar omdat het tegenwoordig veel meer aankomt op eigen zelfwerkzaamheid en betekenisverlening bij het handelen, denken sociologen van nu meer in termen van 'role making' dan van 'role taking'.

Het begrip socialisatie

Een ander kenmerkend sociologisch begrip dat aan dat van sociale rol verwant is, is het begrip socialisatie. Individuen moeten waarden en normen worden bijgebracht, zodat ze aan de samenleving kunnen participeren. Een uiterlijke aanpassing is niet voldoende. Nieuwe generaties moeten de basale waarden en normen van de samenleving tot zich nemen ofwel internaliseren, zodat die als 'eigen' en van binnenuit worden beleefd en innerlijke richtsnoeren worden voor het eigen handelen. Lange tijd heeft men socialisatie beschouwd vanuit het gezichtspunt van cultuuroverdracht. Maar ook hier is er dezelfde kritiek van een te passief veronderstelde sociale werking, alsof jongeren de waarden blindelings overnemen en toe-eigenen en niet ook zelf kiezen.

Sociale ongelijkheid, allocatie en sociale reproductie

Mensen hebben niet allemaal dezelfde opvattingen en overtuigingen, hangen niet dezelfde waarden aan, oefenen diverse beroepen uit en verschillen van elkaar in welvaart. Deze structurele en culturele verschillen verwijzen naar een ander centraal begrip in de sociologie, dat van de sociale ongelijkheid. De verschillen die mensen in beroep, levenswijzen en opvattingen vertonen, staan niet op zichzelf maar zijn verbonden met vormen van wat in de sociologie distributieve ongelijkheid wordt genoemd, dat wil zeggen dat macht, inkomen, prestige en allerlei andere beloningen of resources in het maatschappelijk leven ongelijk verdeeld zijn.

De bekendste term in dit verband is wel milieuongelijkheid; daaronder vallen allerlei differentiaties die behoren tot de sfeer van de sociaaleconomische verschillen. De vraag hoe deze verschillen moeten worden voorgesteld of begrepen, heeft in de sociologie rivaliserende vormen van theorievorming en onderzoek opgeleverd. Sommige sociologen zien deze verschillen als hiërarchisch of verticaal geordende lagen of strata die voor de maatschappij functioneel zijn. Ze staan daarom bekend als stratificatiemodellen.

Een andere groep benadrukt daarentegen dat het gaat om duurzame maatschappelijke scheidslijnen of breuklijnen, die zorgen voor relatief ondoordringbare grenzen in de gelaagdheid van een samenleving en die voor sommige groepen voordelen en voor andere nadelen opleveren. Deze verschillen kunnen spanningen en conflicten veroorzaken.

Elke samenleving kent sociale processen waardoor de leden ervan over de verschillende sociale posities worden verdeeld. In de sociologie wordt dit allocatie

tie of positietoewijzing genoemd. Daar waar dit in samenlevingen gebeurt op basis van overerving, spreken we van 'ascription'. In westerse samenlevingen heeft deze toewijzing echter bijna volledig plaatsgemaakt voor toewijzing op basis van prestaties of verdiensten. Dit wordt meritocratie genoemd. Westerse samenlevingen zijn in dat opzicht open samenlevingen geworden. Dat heeft echter de stratificatie of gelaagdheid van de maatschappij nauwelijks aangetaast. Zulke allocatieprocessen kunnen allerlei verschuivingen teweegbrengen in de positie van individuen en groepen zonder dat het hoeft te leiden tot revolutionaire veranderingen. Het gaat hier om wat we stijging of daling op de maatschappelijke ladder noemen. Soms gebeurt dat in een individuele loopbaan, soms kan dat plaatsvinden in de opeenvolging van generaties. Veel kinderen stijgen dan op de maatschappelijke ladder in vergelijking met hun ouders. Men zegt wel dat in de laatste eeuw de middenklasse enorm is uitgedijd en dat daardoor grote groepen op de maatschappelijke ladder hebben kunnen stijgen. Dat neemt echter niet weg dat ook in moderne samenlevingen allerlei structurele en culturele hindernissen de verticale mobiliteit bemoeilijken. Daardoor kan het gebeuren dat maatschappelijke ongelijkheid over generaties heen wordt gehandhaafd. In dat geval is er sprake van sociale reproductie.

Het begrip macht

16

Individen en groepen verschillen in de mogelijkheden die ze hebben om hun doelen en ambities waar te maken. Sommigen slagen daar beter in dan anderen, bijvoorbeeld omdat ze minder materiële beperkingen kennen of omdat ze makkelijker hun wil kunnen doorzetten dan andere individuen of groepen. De kans waarmee iemand zijn wil oplegt, zelfs als daartegen verzet wordt geboden, heeft de Duitse socioloog Max Weber macht genoemd.

Macht is in de sociologie een belangrijk begrip omdat het iets zegt over de relatie tussen individuen en groepen. Het geeft de handelingsmogelijkheden van de een tegenover de ander aan. Zo heeft een leraar meer macht dan een leerling omdat hij veel meer middelen tot zijn beschikking heeft om de leerling tot het gewenste gedrag te dwingen dan andersom. De leerlingen kunnen daar veel minder tegenover stellen. Dat wil niet zeggen dat leerlingen volledig machteloos staan tegenover een leraar. Ze kunnen als collectief de leraar behoorlijk machteloos maken.

De sociologen hebben altijd meningsverschillen gekend over hoe macht moet worden geïnterpreteerd. Sommigen zien dit eerder als een uitvloeisel van structurele verhoudingen tussen groepen en los van individuele wilstrevingen. Anderen daarentegen zien macht vooral als een aan een actor gebonden

eigenschap. Ook in het vraagstuk van de macht keert het dilemma van handeling versus structuur dus terug.

Sociologische methoden van onderzoek

Behalve theorieën en begrippen gebruiken sociologen methoden van onderzoek waarop ze zeker niet het alleenrecht hebben, maar die wel karakteristiek voor hen zijn. Om sociale verhoudingen zichtbaar te maken zijn soms vele en verschillende soorten van gegevens nodig. Meestal worden daartoe grote steekproeven uit populaties genomen, waarvan vervolgens de bewerking en de analyse van de gegevens een representatief beeld moeten opleveren. De surveymethode waarbij grote aantallen data worden verzameld, is dan ook een methode waarop sociologen vaak een beroep doen. De respondenten wordt gevraagd in een vragenlijst of in een interview een reeks van vragen te beantwoorden. Maar ook andere onderzoeksmethoden als bijvoorbeeld observatie en tekst- en vertooganalyse komen voor.

Een bijzondere vorm die in de onderwijssociologie nogal eens wordt gebruikt, is de cohort-analyse. Deze heeft als kenmerk dat een generatie, althans een steekproef daaruit (cohort), in de tijd gevolgd wordt. Van de steekproef worden op een beginmoment, bijvoorbeeld bij de start op de basisschool, een heleboel gegevens verzameld over afkomst, intelligentie, leerprestaties en dergelijke. Door de groep kinderen in de tijd te volgen en bij hen op gezette tijden opnieuw equivalente gegevens te verzamelen, kan de loopbaan worden gereconstrueerd en kunnen allerlei verschillen aan het licht worden gebracht.

Stromingen in de sociologie

De sociologie is geen eenvormig en harmonieus geheel. Ze kent een grote verscheidenheid aan rivaliserende theorieën, begrippen en opvattingen en kan verschillen naar de aard en omvang van de verschijnselen waarvoor ze verklaringen zoekt. Zo is er in de eerste plaats het onderscheid in macro-, meso- en microsociologie. De macrosociologische theorieën onderzoeken de maatschappelijke werkelijkheid op het niveau van sociale systemen of brede sociale processen, zoals de verhouding tussen economie en cultuur of sociale integratie of milieutegenstellingen. Daartegenover staan dan microsociologische theorieën en analyses die sociale verschijnselen op kleine schaal bestuderen. Meestal zijn dat interacties of handelingen op individueel en groepsniveau, bijvoorbeeld de manier waarop een leraar in een klas met de leerlingen omgaat. Tussen deze twee bevinden zich de mesotheorieën, die zich richten op de tussenlaag van sociale verschijnselen tussen macro en micro in, bijvoorbeeld de processen die zich afspelen in organisaties. Zo wordt het soci-

ologische onderzoek naar effectieve scholen wel aangeduid als een vorm van mesosociologie.

Een sociologische twistappel die de sociologen in twee kampen scheidt, is de definitie van de sociale werkelijkheid. Een grote groep sociologen gaat ervan uit dat de sociale werkelijkheid een eigen objectief karakter heeft, en wil die daarom ook zoveel mogelijk vatten in objectieve termen. Deze sociologen veronderstellen een sociale werkelijkheid die losstaat van individuele actoren en die eigen wetmatigheden en eigenschappen kent. Het is aan de sociologie deze wetmatigheden en eigenschappen op te sporen.

Een andere groep gaat daarentegen uit van een intersubjectieve grondslag van de sociale werkelijkheid. De werkelijkheid staat juist niet los van subjectieve betekenissen en menselijke zingeving, maar wordt erdoor gemaakt. Behoeften, opvattingen, overtuigingen, gevoelens en verlangens en de daarmee verband houdende handelingen en interacties maken samen de sociale werkelijkheid uit. Samengevat kunnen we zeggen dat de eerste groep zich bezighoudt met structuur en de tweede met cultuur.

Het ligt voor de hand dat belangrijke sociologen hebben geprobeerd deze tegenstelling tussen structuur en cultuur te overbruggen door beide uitgangspunten met elkaar te verzoenen en een plaats te geven in hun theorievorming.

18

Behalve het onderscheid naar het niveau van de sociale verschijnselen deelt men de sociologie in naar de aard van de theorievorming en de voorkeur die er bestaat voor de manier van onderzoeken. Theorieën houden vaak niet stand. Ze worden bekritiseerd omdat ze door onderzoek worden weerlegd of omdat ze te weinig verklaringskracht bezitten en betere theorieën worden gevonden. Het kan ook zijn dat de maatschappelijke werkelijkheid zo ingrijpend verandert dat de theorie zichzelf overleeft en niet meer van toepassing is.

Sommige theorieën groeien uit tot stromingen en eigen tradities van onderzoek. Een stroming heeft een aantal uitgangspunten gemeen, die vaak leiden tot een gemeenschappelijke belangstelling voor bepaalde maatschappelijke verschijnselen.

Een bekende maar fel bekritiseerde en verouderde stroming is het functionalisme, dat niettemin een duidelijke stempel heeft gezet op het denken over onderwijs. Functionaristen beschouwen de verschillende maatschappelijke instituties zoals economie, cultuur en onderwijs als samenwerkende systemen of stelsels. Ze hebben elk een functie ten behoeve van de instandhouding van het geheel en moeten tezamen zorgen voor een situatie van evenwicht in de maatschappij. De verschillende instituties zijn daarom wederzijds afhankelijk.

De basis van het evenwicht bestaat bij functionalisten uit een overeenstemming of consensus over de waarden en normen die een samenleving bijeen moeten houden (normatieve consensus). Sociale ongelijkheid is daarbij onvermijdelijk. Iedere maatschappelijke orde berust op een vorm van boven- en onderschikking. Volgens de functionalisten in de sociologie is de sociale ongelijkheid positief-functioneel. Talent is dun gezaaid en om getalenteerden zover te krijgen dat ze bereid zijn offers te brengen en lange opleidingen te volgen, moet daar iets tegenover staan, namelijk een toewijzing aan posities die toegang geven tot schaarse en gewilde beloningen. Op deze manier verzekert een samenleving zich ervan dat de meest belangrijke posities gewetensvol worden vervuld door de daartoe meest gekwalificeerden. Naarmate meer en moeilijke taken in een arbeidsbestel moeten worden verricht, is meer gedifferentieerd en langer onderwijs nodig. De expansie van het onderwijs is een direct gevolg van de zwaardere (technische) arbeidseisen.

De nadruk op gemeenschappelijkheid en acceptatie van ongelijkheid leidt tot een zienswijze waarbij verschillen al snel worden opgevat als normafwijkingen. Onderwijs vervult in de functionalistische gedachtegang een dubbele taak: aan de ene kant moet het jongeren voorbereiden op een beroep, de kwalificatietaak; aan de andere kant moet het zorgen voor waardeoverdracht en heeft het een pedagogische taak. Nieuwe generaties moeten waarden en normen (waaronder het principe van beloning naar verdienste) zo aangeleerd krijgen dat ze die vol overtuiging en van binnenuit naleven zonder dwang van buitenaf, oftewel verinnerlijking van waarden en normen.

Een tweede belangrijke stroming is de conflictologie. Sociologen die daartoe behoren, zien de maatschappelijke werkelijkheid als een strijdperk waarin individuen en groepen met elkaar vechten of concurreren om in het bezit te komen van schaarse goederen, inkomen, status en macht. Ook onderwijs is zo'n strijdperk, waarin sociale groepen het onderwijs willen aanwenden voor behoud van bevoorrechte posities. Diploma's dienen in deze gedachtegang vooral ter legitimatie van de sociale ongelijkheid, omdat het wordt voorgesteld alsof iedereen een gelijke kans heeft op onderwijssucces en alsof niets anders dan de eigen aanleg en inzet daarover beslissen. Kortom, onderwijs heeft slechts de schijn van een meritocratie; dat wil zeggen dat het alleen lijkt te functioneren volgens het principe van beloning naar prestatie en verdienste. In werkelijkheid hebben leerlingen uit hogere statusgroepen veel meer kans om hoog in het onderwijs te eindigen dan leerlingen uit lagere statusgroepen en delven deze laatsten veel vaker het onderspit. Dat komt doordat het onderwijs beter past bij het sociale en culturele leven van de hogere statusgroepen. Voor de lagere groepen is de afstand tussen thuis- en buurtcultuur en wat het onderwijs aan belangstellingen en houdingen verlangt veel groter. Sommige

conflictsociologen spreken daarom van een culturele kloof tussen thuis- en schoolcultuur. De stap naar het bestaan van een goede leerling eist veel meer van leerlingen uit de lagere sociaaleconomische klassen dan van hen uit de hogere klassen.

Beide stromingen, functionalisme en conflictsociologie, zijn overwegend macrogericht. Dat geldt niet voor de derde stroming: de interpretatieve sociologie. Deze benadering is juist microgericht en concentreert zich op de concrete handelingen van individuen in interacties en de zin of betekenis die actoren aan hun eigen handelen verbinden. De interactie staat centraal omdat individuen niet geïsoleerd handelen maar voortdurend op elkaar reageren en telkens bezig zijn de handelingen van anderen te interpreteren. Deelnemers aan een interactie handelen volgens een 'definitie' die zij aan de situatie geven, dat wil zeggen hoe zij de situatie beleven en vinden wat deze voor hen betekent. Het wordt ingewikkeld als deelnemers aan een interactie er niet dezelfde maar heel afwijkende definities en interpretaties van een situatie op nahouden. Een bekend verschijnsel dat uitgebreid in de interpretatieve sociologie is onderzocht, is het etiketteringsgedrag in de school. Leraren hebben dikwijls impliciete normen over wat ze een goede en slechte leerling vinden en hierop worden hun verwachtingen jegens leerlingen gebaseerd. Zij definiëren het lesgeven in overeenstemming met wat zij in hun opleiding hebben geleerd en wat normaal wordt gevonden in de professie. Leerlingen geven vaak andere afwijkende betekenissen aan wat er in een klas gebeurt. Dat kan gemakkelijk aanleiding geven tot misverstanden en onderhandelingen over wat er in de klas gaande en wenselijk is.

20

De hoofdstukken in het boek

Dit boek is het eerste deel van een reeks waarin de vraag: 'Wat is goed onderwijs?' centraal staat. We hebben niet de pretentie een definitief of alomvattend antwoord op deze vraag te geven. De inzet van de reeks is antwoorden op verschillende kwaliteitsvragen te presenteren vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines. Nadenken over de kwaliteit van het onderwijs veronderstelt wat ons betreft nadenken op basis van een relevante en valide kennisbasis. Die kennisbasis kan niet worden gebouwd door een enkele discipline. Daarvoor is de onderwijswerkelijkheid te ingewikkeld. Elk van de onderwijswetenschappen zal daaraan haar bijdrage moeten leveren. In dit boek is dat de onderwijssociologie. Enerzijds gaat het om oude thema's die ondanks alle maatschappelijke veranderingen actueel blijven, anderzijds gaat het ook om nieuwe thema's die de sociologische aandacht steeds maar opeisen. Een aantal van deze oude en nieuwe thema's wordt in dit boek sociologisch onder de loep genomen. Ze laten niet alleen de resultaten van een analyse zien, maar ook

wat het sociologische handwerk inhoudt. De verschillende hoofdstukken zijn zo in volgorde gezet dat geleidelijk wordt overgegaan van sociologische micro-perspectieven naar macroperspectieven.

Hoofdstuk 2, van Arjan Dieleman, gaat over de schoolklas in microsociologisch perspectief. De klas of een equivalent daarvan is de kleinste onderwijseenheid. Traditioneel is dit het terrein van psychologen, pedagogen en onderwijskundigen als het op theorievorming en onderzoek aankomt. Zij zijn vooral gericht op de ontwikkelings- en leerprocessen van leerlingen en wat daarvoor nodig is. Maar de onderwijssociologie levert evenzeer een eigen belangrijke bijdrage. Interacties in de klas zijn zowel een oud als nieuw thema; oud omdat de laatste vijftig jaar de onderwijssociologie niet aan de klas is voorbijgegaan. Tegelijk is het weer een nieuw thema omdat de manieren van omgang tussen leraren en leerlingen sterk veranderd zijn en nieuwe vraagstukken en handelingsverlegenheden hebben opgeroepen. De onderwijssociologie heeft aan de hand van eigen onderzoek en analyses laten zien dat het interactieverloop in de klas niet altijd afhangt van de bewuste bedoelingen van de deelnemers, maar eigen wetmatigheden kent die aan de intenties ontsnappen. Interacties in de klas hebben ook onbedoelde effecten.

Frans Meijers en Marinka Kuijpers behandelen in hoofdstuk 3 het probleem van hoe jongeren worden voorbereid op het latere werk; een vraagstuk dat op veel scholen wordt aangepakt als een kwestie van de juiste studiekeuze. Het onderwerp krijgt steeds meer belangstelling van sociologen. Meijers en Kuijpers analyseren deze problematiek en behandelen de tekortkomingen ervan. Voor hen gaat het niet alleen om een keuze voor kennis en vaardigheden, maar ook om de ontwikkeling van een arbeidsidentiteit. Veel jongeren zijn in het onderwijs nauwelijks bezig met hun toekomstige beroepsloopbaan. De meesten volgen onderwijs omdat ze weten dat ze zo ver mogelijk moeten komen en schikken zich ongeïnteresseerd in het onderwijs dat daarvoor nodig is. De moeilijkheden beginnen als het werk in zicht komt. Dan zijn ze inhoudelijk en mentaal nauwelijks voorbereid. Meijers pleit ervoor van het beroeps-onderwijs een loopbaancentrum te maken.

Hoofdstuk 4, van Ger Tillekens, gaat over verschillende generaties leerlingen en jeugdculturen. Vroeger konden de eigen leefwerelden van jongeren nog redelijk uit de school worden geweerd. Leerlingen moesten vaak letterlijk hun eigen culturele belangstellingen en betrokkenheden achter zich laten als ze de deur van de school doorgingen. Tegenwoordig is de populaire cultuur met haar attributen en muziek alom aanwezig, ook in de school, en daarom door leraren niet meer te negeren. Of ze willen of niet, ze krijgen ermee te maken. De populaire cultuur is voor hedendaagse jongeren het dagelijkse leefmilieu,

zoals water dat is voor de vis. Ze valt niet meer weg te denken. Tillekens laat zien hoe vanuit sociologisch perspectief in deze populaire cultuur voor jongeren door de tijd heen onderscheidingen kunnen worden aangebracht en wat zij voor jongeren betekenen. Populaire cultuur is voor jongeren meer dan consumptie; zij helpt in de zoektocht naar eigen identiteit en biedt oplossingen voor allerlei onzekerheden en levensvragen.

Hoofdstuk 5 is van Sabine Severiens, Rick Wolff en Daniëlle Verstegen. Zij gaan in op de toegenomen diversiteit in het onderwijs. Een groeiend aantal deelnemers bestaat uit allochtone leerlingen en studenten die minder schoolsucces boeken dan hun autochtone klas- en studiegenoten. De vraag is hoe dat komt en meer nog wat scholen en opleidingen zelf kunnen doen om deze verschillen tegen te gaan. Voor schoolsucces is academische en sociale integratie een belangrijke voorwaarde. Juist hieraan schort het vaak bij allochtone leerlingen en studenten. Zij voelen zich dikwijls minder thuis op een school of een opleiding. Docenten hebben bovendien nogal eens lage verwachtingen van allochtone leerlingen en studenten. Deze factoren bevorderen het schoolsucces niet. Uit onderzoek blijkt dat een stevige eigen culturele identiteit en goede contacten compenserende invloeden of buffers kunnen zijn voor de negatieve effecten op het studiesucces.

22

Hoofdstuk 6, van Ruud Klarus en Jeroen Onstenk, brengt vanuit sociologische gezichtspunten in beeld hoe het beroepsonderwijs aan het veranderen is. In hun hoofdstuk laten zij zien welke keuzen worden gemaakt als het gaat om het afstemmen van belangen van leerlingen, studenten, onderwijs en arbeidsmarkt en welke mechanismen, structuren en instrumenten daarvoor in het leven worden geroepen. Voorts besteden ze aandacht aan de gevolgen die deze keuzen hebben voor de verschillende groepen jongeren (en deels ook ouderen) die via dat beroepsonderwijs hun plaats op de arbeidsmarkt, in de samenleving en op de sociale ladder verwerven of juist niet kunnen verwerven.

Hoofdstuk 7 is van de hand van Marc Vermeulen en Rob Vink. Zij maken het wel en wee van het lerarenberoep, dat inzet is van zoveel maatschappelijke discussie, tot een sociologisch onderwerp. De maatschappelijke positie en status, het lerarentekort, de beloning, de opleiding van leraren, de rol in de arbeidsorganisatie en de beroepsvereniging gaan allemaal onder het sociologische mes. Hun analyse laat vooral zien welke veranderingen zich voordoen, welke sociale vraagstukken daarmee gepaard gaan en wat een en ander maatschappelijk betekent.

Hoofdstuk 8 ten slotte, van Jaap Dronkers, gaat over een klassiek onderwijssociologisch maar daarom niet minder belangrijk thema: de 'onderwijsongelijkheid'. Eén ding staat vast: deze ongelijkheid is niet verdwenen. Het onderwerp heeft daarom zeker niet aan belang ingeboet, ook al is het wellicht minder

populair dan en kwart eeuw geleden. Onderwijs was en is nog steeds een middel voor persoonlijke ontwikkeling én voor het verkleinen van ongelijkheid. Dronkers geeft eerst aan wat precies onder onderwijsongelijkheid moet worden verstaan en laat vervolgens in volgorde van belangrijkheid zien welke factoren de onderwijsongelijkheid beïnvloeden en hoe daarin verschuivingen optreden.

Literatuur

- Dieleman, A. (red.) (1989), *Onderwijssociologie. Onderwijssociologische verkenningen*. Heerlen: Open Universiteit, deel 1 en deel 2.
- Hoeksema, K.J. en Werf, S. van der (2004), *Sociologie voor de praktijk*. Bussum: Coutinho.
- Lash, S. (1999), *Another modernity, a different rationality*. Oxford: Blackwell.
- Van Hoof, J. en Ruyseveldt, J. van (red.) (2001), *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke verandering van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Boom: Amsterdam/Meppel.